

פרק ה: לשון הרע - משקלה ומקומה של הכוונה

1. בעולמה של הלכה מהווה הפגיעה בשמו הטוב של אדם, פגיעה בערך החיים¹. כך מצינו במסכת בבא מציעא (דף נח' עמ' ב'): "כל המלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים". ומבארת הגמרא כי מדובר בשפיכות דמים פיזית ממש, שהרי רואים אנו "דאזיל סומקא ואתי חיורא" - כלומר צבע פניו של מי שפגעו בשמו הטוב הופך ללבן והדם אוזל מפניו (ומכאן הביטוי "להלבין פנים")². הגמרא מוסיפה ומציינת כי "נוח לו לאדם שיפיל עצמו

1. תודתי מכל לב לרועי פוגלר הי"ו, על סיועו בעיון ובעיבוד הדברים.

המשפט הישראלי רואה בזכות לשם טוב זכות יסוד הנובעת מכבוד האדם (ר' דנ"א 7325/95 ידיעות אחרונות בע"מ נ' קראוס פ"ד נ"ב (3) 1, 74). זכות זו מבוססת על הצורך בהערכה פנימית ובהכרה בין אישית (ר' בג"ץ 6126/94 סנש נ' רשות השידור פ"ד נג (3) 817, 832). ואכן, שמו הטוב של אדם חיוני הן לכבודו בעיני הבריות (כבוד במובן של honor) והן לכבודו העצמי של האדם ולהערכתו הפנימית את עצמו (כבוד במובן של dignity) (ר' רע"א 4447/07 רמי מור נ. ברק אי.טי.סי. (1995) החברה לשירותי בוק בינלאומיים בע"מ (פורסם בנבו). ברם, במשפט העברי חורגים הדברים מעבר לכך, והפגיעה בשמו של אדם היא פגיעה בציפור הנפש ובערך החיים ממש. בית המשפט העליון הביא את הדבר לידי ביטוי עת ששקל האם לאמץ את פסק הדין הידוע שניתן בארה"ב בשנת 1964 ע"י בית המשפט הפדרלי העליון בפרשת NY Times VS. Salivan (1964) 84 S. © 710. ואולם ביהמ"ש העליון לא בפס"ד זה הוענק מעמד על לחופש הביטוי בנושאים בעלי אינטרס ציבורי הכרוכים בנושאי משרה. כב' השופט (כתוארו אז) שמגר גרס, בע"א 723/74 הוצאת עיתון הארץ בע"מ נ' חברת החשמל בע"מ פ"ד לא (2) 281 כי מן הראוי לאמץ את גישת פס"ד Salivan. ואולם ביהמ"ש העליון לא קיבל דעה זו ובדיון נוסף שהתקיים בענין זה, ד"נ 9/77 חברת החשמל לישראל בע"מ נ' הוצאת עיתון הארץ פ"ד ל"ב 337, התקבלה דעתו של הנשיא לנדוי אשר ציין כי הגישה המעמידה את הזכות לשם טוב באותו מעמד כמו הזכות לחיים מזכירה את "מאמר קדמונינו: 'כל המלבין פני חברו ברבים, כאילו שופך דמים'. בימינו קוראים לזה 'רצח אופיי' ... לפי זה, אם הזכות לחופש הביטוי היא 'זכות-על', כיצד נכנה את זכותו של אדם להגנה על כבודו ושמו הטוב?".

2. בהמשך הסוגיה שם מצינו כי "אמר דוד לפני הקב"ה, ריבונו של עולם, גלוי וידוע לפניך שאם היו קורעים את בשרי לא היה דמי שותת (כך) לארץ ולא עוד אלא ... אומרים לי 'דוד, הבא על אשת

לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים³. מדברי הראשונים נראה, כי הדברים חורגים מדברי אגדה ומקבלים תוקף הלכתי. כך, למשל, בתוספות במסכת סוטה⁴ מצינו כי כאשר נאמר שערך החיים אינו עומד בפני שלוש עבירות של עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים הדבר כולל גם את העבירה של הלבנת פנים, שאינה מנויה בין שלוש העבירות הללו רק מכיוון שאינה מפורשת בתורה. על בסיס זה מציין ה"פרי חדש" כי כאשר הרמב"ם מונה שלוש עבירות של יهרג ואל יעבור "הוא הדין גם בהלבנת פנים"⁵. הדברים קיבלו היבט הלכתי מובהק בדיוני הפוסקים. כך למשל, הרב ש. ז. אורבך דן בשאלה האם מותר לחלל שבת כדי למנוע הלבנת פנים⁶, ומגיעים הדברים לידי כך, שהרב יעקב עטלינגר⁷ דן בשאלה האם מותר לאדם להציל עצמו ממיתה על ידי כך שיבייש את חברו או שמא כשם שאסור לאדם להרוג את חברו כדי להציל את חיי עצמו, שכן דם הזולת לא סמוק פחות מדמו שלו,

איש מיתתו במה? ואני אומר להם מיתתו בחנק ויש לו חלק לעולם הבא, אבל המלבין את פני חברו ברבים אין לו חלק לעולם הבא".

3. הדבר נלמד מן המעשה המופיע בבראשית פרק לח אודות תמר, אשר הרה ליהודה, ואף בשעה שהיא "מוצאת להישרף" ועלולה להמיט כליה על עצמה ועל העוברים שבבטנה, אין היא מלבינה את פניו ואינה אומרת כי הוא האחראי להריונה.

4. סוטה דף י' עמ' ב' תוספות דיבור המתחיל "נוח".

5. הגהות מים חיים על הרמב"ם, הלכות יסודי התורה, פרק ה' הלכה ב'. ור' גם רבנו יונה ב"שערי תשובה" שער ג' אות קל"ט כי הלבנת פנים היא "אבק הרציחה", ועל כן "כמו שאמרו כי ייהרג ולא ירצח דומה לזה אמרו שיפיל עצמו לכבשן האש ולא ילבין פני חברו ברבים". כמו כן, ראה "פני יהושע" על מסכת בבא מציעא דף נ"ט עמ' א' המסתפק אם עסקינן רק בהיתר או בחיוב גמור למסור נפשו להריגה כדי שלא להלבין פנים.

6. הרב ש.ז. אורבך, מנחת שלמה סימן ז', צדדי ההיתר נובעים מקל וחומר "ומה אם מותר לחלל שבת כדי להציל אדם ממיתה, כל שכן שיותר להציל מהלבנת פנים שהינו חמור יותר משריפת ג' נפשות בכבשן האש".

7. הרב יעקב עטלינגר, (רבה של אלטונה בגרמניה, בעל "ערוך לנר"), "חקירה בדין בושת במקום פיקוח נפש" הנאמן שנה ט' עמ' 132.

כך אסור לו לאדם להציל את עצמו ע"י כך שיבייש את הזולת וישפוך את דמו במובן של הלבנת פנים.

2. לאור משקלו ומעמדו של הערך בדבר איסור לשון הרע, אין תימה כי הכלל בהלכה הוא שאסור לאדם לדבר בגנות חברו גם אם מדובר באמת גמורה. דיבור המגנה את הזולת עולה כדי לשון הרע⁸ ואין הגנת "אמת דיברתי"⁹. מקור הדברים במסכת פסחים¹⁰ בה מצינו כי אסור לאדם להעיד עדות אמת, שאינה קבילה בבית הדין מבחינת דיני הראיות (מכיוון שהוא עד אחד בלבד) ומבאר הרשב"ם שם כי העושה כן עובר על לאו של "לא תלך רכיל בעמך" (ויקרא פרק יט פסוק ט"ז) שהוא המקור לאיסור לשון הרע¹¹.

8. רמב"ם הלכות דעות פרק ז' הלכה ב' "אי זהו רכיל זה שטוען דברים והולך מזה ואומר כך אמר פלוני כך וכך שמעתי על פלוני אע"פ שהוא אמת הרי זה מחריב את העולם, יש עוון גדול מזה עד מאד והוא בכלל לאו זה והוא לשון הרע, והוא המספר בגנות חברו אע"פ א שאומר אמת, אבל האומר שקר נקרא מוציא שם רע על חברו".

וכן ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל א' אות א'. החפץ חיים מוסיף שם בבאר מים חיים אות א' כי "הטעות הראשון שרגילים העולם לטעות בו" היא ההנחה שדבר שהוא אמת אינו לשון הרע ואין איסור לאומרו ומשום כך מביא ראיות מסוגיות הש"ס לקיומו של איסור זה.

9. השווה סעיף 14 לחוק איסור לשון הרע תשכ"ה - 1965, הקובע כי "תהא זו הגנה טובה שהדבר שפורסם היה אמת והיה בפרסום עניין ציבורי". ור' ע"א 751/10 פלוני נ' ד"ר אילנה דיין-אורבך, בנוגע להגנת תום לב, במקרה של פרסום שיש בו ענין לציבור הנסמך על "אמת לשעתי", שהוכחה לאחר מכן בדיון משפטי כלא נכונה.

10. פסחים דף ק"ג ע"ב.

11. מפסוק זה נלמדים הן איסור לשון הרע המתייחס לאמירה המזיקה לאדם או הפוגעת בשמו הטוב גם אם היא אמת, הן איסור הוצאת שם רע המתייחס לפגיעה בשמו הטוב של האדם כשהדברים הם שקר, והן איסור רכילות המתייחס לדיבור המעורר מדנים ומפורר את האחוה שבין בני החברה ואת ההערכה ההדדית ביניהם גם אם הדברים אמת. מכאן איסור רכילות אין לספר לאדם למשל שפלוני אינו מחבב אותו או אינו מעריך אותו היות שרבים הסיכויים שדברים כאלו יעוררו בלב השומע רגש שלילי כלפי אותו אדם. בדומה אסור לומר ליצרן כי פלוני אינו אוהב את מוצריו או לומר למרצה שהרצאתו לא מצאה חן בעיני פלוני. בהקשר לזה פסק הרמב"ם בהלכות דעות פרק ז' הלכה ב' "איזהו רכיל? זה שטוען דברים והולך מזה ואומר כך אמר פלוני כך וכך

מכאן, כי אמירת גנותו של אדם, באופן שאין בה תועלת הינה אסורה, גם אם היא אמת. בשו"ת מהרי"ק¹² מוסיף ומבהיר כי העדות האמורה אסורה מכיוון שאין כל נפקות או תועלת לעדות מבחינת פסקו של בית הדין, או מבחינת שינוי דפוסי התנהגותו של עובר העבירה, וממילא אין בה אלא כדי לבייש ויש לאסרה. ביטוי חד לדברים מצינו בדיון שהובא בשו"ת חמדת שלמה¹³ בדבר אדם שבא להתוודות על חטאות נעוריו ולקבל תשובה, ואגב כך סיפר כי קיים יחסים עם אשת איש מסוימת, שבשמה נקב. התעוררה השאלה האם מותר להודיע את הדבר לבית הדין כדי להסיר מכשלה מבעלה של אותה אישה, שהרי אישה שזינתה אסורה על הבעל ועל הבעל¹⁴? מסקנתו של ה"חכמת שלמה" היא כי אסור להביא את הדברים בפני בית הדין, שכן הוא עד אחד שאין להאמין לדבריו¹⁵. הנה כי כן, כל דיבור בגנותו של אדם, שאין

שמעתי על פלוני אף על פי שהוא אמת הרי זה מחריב את העולם". ומוסיף החפץ חיים בהלכות רכילות כלל א' במקור חיים באות ב' "אף על פי שאותו דבר אין גנות על מי שמספר, אף לפי דברי הרוכל, ואילו היו שואלים לו בעצמו לא היה מכחיש, או משום שהאמת והצדק איתו או משום שהתכוון באלו הפעולות והדיבורים כוונה אחרת, אף על פי כן רכיל נקרא".

12. מהר"י קולון, שו"ת מהרי"ק שורש קפ"ח. לדידו אין כל תועלת בעדות זו, של מי שנעברה בו עבירה כלפי המעוול, שהרי הוא לא יאמן על כך, ולא יביא את בעל העבירה לשוב מסורו. ברם, רבנו יונה מגירונא ב"שערי תשובה" שער ג' באות ר"כ, מציין כי אסור להעיד עדות יחיד נגד אדם בדבר עבירה שעבר, אך יוכל הוא לגלות את הדבר בצנעה לרבו או איש סודו של בעל העבירה, אם הלה יאמין לדבריו ויוכיח את בעל העבירה בהצנע, באופן שלא יכלימו את פניו.

13. רבי שלמה ליפשיץ (רבה הראשון של ורשה) שו"ת "חמדת שלמה" או"ח סימן ט"ו.

14. סוטה דף ה' עמ' א'.

15. שאלה זו הובאה בשו"ת נודע ביהודה אורח חיים סימן כ"ה והשיב כי הוא מחויב להודיע לבעל כדי להפרישו מן האיסור. ברם, החמדת שלמה תמה על דבריו ונוקט כי מכיוון שאין העד האמור מהימן, הרי שאין העד רשאי להביא את הדברים בפני בית הדין אלא רק בצנעה בפני הבעל כדי להפרישו מאיסור, אם יחפוץ הבעל להאמין לדברים.

בו תועלת מעשית, אין לאומרו, אף אם הוא אמת גמורה, שהאומר ראה אותה במו עיניו¹⁶.

3. בעולמה של הלכה גם אין הגנה מפני איסור לשון הרע בכך שהדברים נאמרו בתום לב ובלא כוונה להזיק¹⁷. איסור לשון הרע קיים כאשר בפנינו פגיעה בשמו הטוב של אדם ואינו תלוי כלל בכוונתו של האומר לפגוע. מקור הדברים בהתייחסות התורנית למרים, אשר דיברה עם אהרן אודות אחיה משה¹⁸, כאשר היא רוצה אך ורק בטובתו. הרמב"ם (הלכות דעות פרק ז' הלכה ד') פסק כי אסורה היא לשון הרע הנאמרת: "דרך שחוק ודרך קלות ראש כלומר שאינו מדבר בשנאה...". משמע כי איסור לשון הרע אינו תלוי בכוונה רעה של האומר ואף אם הדברים נאמרו בשוגג, ללא כל כוונה להזיק

16. המאירי, ב"חיבור התשובה" מאמר א' פרק ד' מציין כי אנשים נוטים לחטוא באמירת רכילות והחטא קל בעיניהם בהיותו דבר אמת. ברם, הדבר אסור. בדומה לכך מצינו בשאלות דרב אחאי גאון, על פרשת "וישב" שאלתא כ"ח: ברור הדבר שדבר שאינו אמת אסור לאדם לאמרו שהרי זה שקר, אלא אפילו דבר שארע, ונשוא לשון הרע הודה כי ארע, אלא שלא נתן רשות לשומע לספר על כך לאחרים, אסור לאמרו.

17. השווה סעיף 15 לחוק איסור לשון הרע תשכ"ה - 1965.

18. במדבר י"ב, א'. ה"חפץ חיים" מציין כי מרים אהבה את אחיה כנפשה וסיכנה עצמה להצילו מן המים, וכוונתה היתה לבניינו של עולם. משה פרש מאשתו, וכשם שמרים העירה לאביה (עמרם) בשעתו כי יחזיר את אשתו (על אף גזירת פרעה כי "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו"), כן ביקשה שמשה יחזור אל נווהו. על אף זאת, נענשה מרים בעוון דיבור לשון הרע. יתירה מכך, מרים לא דיברה בפניו שיבוש משה, ולא דיברה בפני רבים, ולמעשה גם לא דיברה בגנותו של משה אלא שהשוותה אותו לשאר הנביאים כמו שכתב הרמב"ם בסוף הלכות טומאת צרעת, ומשה מצידו לא הקפיד על הדברים האלה שנאמר (במדבר י"ב, ג'): "והאיש משה ענו מאד". על אף זאת, נחשבו הדברים ללשון הרע, מכיוון שהיה בהם כדי למעט מדמותו של משה ומעמדו (כגדול הנביאים אשר ה' ידבר עימו פנים אל פנים). לשון הרע נובעת, כפי שנראה להלן, מן הפגיעה הטמונה בה בדמותו של אדם ובצלמו.

לפלוני, יש בכך איסור¹⁹. בדומה לכך רבנו יונה ב"שערי תשובה"²⁰ מציין כי הכתוב אוסר לשון הרע שנאמרה מתוך רשלנות "כי יענש על הפשיעה (שהיא הכינוי ההלכתי לרשלנות) אע"פ שלא נתכוון לבזות חברו". ובדומה לכך מבאר הרמב"ן²¹ "בכתוב הזה אזהרה גדולה, להימנע מלשון הרע בין בגלוי בין בסתר, בין במתכוון להזיק ולבזות בין שאין מתכוון להזיק כלל".

4. האיסור לדבר בגנותו של אדם קיים אף שברור שאותו אדם אינו מקפיד על כך²². כך למשל מצינו במסכת בבא מציעא (דף נ"ח עמ' ב'): "כל היורדים לגיהנם עולים, חוץ משלשה שיורדים ואינם עולים. ואלו הן: הבא על אשת איש, והמלבין פני חברו ברבים, והמכנה שם רע לחברו". שואלת הגמרא: מכנה שם לחברו היינו מלבין ומדוע נמנו הדברים כשני דברים נפרדים? מתרצת הגמרא, כי כינוי שם לחברו אסור אף כשאין בכך הלבנת פנים משהכינוי הפך להיות חלק משמו הרגיל של פלוני. כינוי שם גנאי לזולת אסור

19. כך סוכמה ההלכה ב"חפץ חיים" (הלכות לשון הרע כלל ד' באר מים חיים ס"ק א'): "ונראה דאפילו אם אינו מתכוון לבזותו בזה...אפילו הכי אסור לספר עניין כזה".

20. רבנו יונה, "שערי תשובה" שער ג' סימן ע"ד, בשלהי ה"מדרגה הרביעית".

21. רמב"ן על דברים פרק כ"ד פסוק ט'.

22. חפץ חיים כלל ב' בבאר מים חיים בסוף סעיף כ"ח "אם היה ענין אחר שיוכל להגיע לו לבסוף בושת כגון שגילה לשלושה אנשים חטא אחד שלו, שאם יתגלה זה לאנשים אחרים יגיע לו בושת על ידי זה - אסור... ואף שהבעל דין בעצמו בודאי נתרצה לזה מכל מקום - הוא (דובר הלשון הרע-ההערה הוספה) הוא לגלות בושתו התכוון". החפץ חיים מוכיח את הדברים מדברי רש"י במסכת בבא מציעא ב"ח עמ' ב' שויבאו מיד להלן. החפץ חיים מבחין בהקשר זה בין אמירה בתחום המסחרי או העסקי שבה אם אין אדם מקפיד על הדברים ואמרם בפני שלושה אין איסור לשוב ולאמרם שהרי הוא רשאי לוותר על זכויות כלכליות שלו, לבין אמירה המבזה אדם במישור האישי שאז גם אם נשאו הדברים מסכים שיאמרו עליו את דברי הביזוי אין היתר לאמרם מתוך כוונה לבזותו. מכאן עולה כי ביזוי של אדם חמור מאשר פגיעה כלכלית באשר הוא פוגע בכבוד האדם שנברא בצלם הבורא, ועל כן אין נפקות לכך שהוא מסכים שיבזו אותו. אדם יכול לוותר על כספו אך לא על כבודו - שהוא כבוד שמיים בהיותו נברא בצלם.

גם אם אין אותו אדם נפגע מכך²³. לכאורה, מה טעם יש באיסור זה, כאשר לא נפגע "ערך החיים" של נשוא הלשון הרע, ולא זו בלבד שלא הולבנו פניו אלא שהוא אף לא חש פגיעה בכבודו העצמי או בכבודו בפני הבריות? נראה מכאן כי יש טעם נוסף באיסור לשון הרע לפיו דיבור של גנאי על אדם, מהווה פגיעה בצלם האדם שבו ובכבוד שמים²⁴. אין אפוא נפקות לכך שאותו אדם מרשה כי יפגעו בו, שהרי זו פגיעה בצלם שכמוה כפגיעה בכבוד שמים²⁵.

23. השווה (ויקרא י"ט, י"ד?) "לא תקלל חרש", ופוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין פרק כ"ו הלכה א' "כל המקלל אחד מישאל לוקה שנאמר לא תקלל חרש. ולמה נאמר חרש? שאפילו זה שהוא אינו שומע ולא נצטער בקללה זו לוקה על קללתו".

24. הסבר אחר מצוי בספרו של הרב אשר וייס, מנחת אשר על ספר ויקרא, סימן מ"א באות ג', כי לשון הרע היא מידה המשחיתה את טבעו של האדם, וממילא אין היתר לומר לשון הרע, גם כשנשוא הדברים מסכים לכך, שהרי אין בהסכמתו כדי להפחית מהשחתת המידות של הדובר. לפי הסבר זה, טעמו של האיסור אינו נעוץ בפגיעה בצלם האדם של האיש אודותיו דיברו, אלא נעוץ בהשחתת מידותיו של הדובר. בהתאם להסברו של הרב וייס, יהא עלינו להבהיר את דברי הגמרא כי המספר לשון הרע כאילו כפר בעיקר או כמי שמגביר עבירות עד השמים, כנובעים מהשחתת מידות המובילה בסופו של יום ליציאתו של אדם לתרבות רעה מוחלטת. ואכן כך ביאר את הדברים הרב אליעזר ולנדברג בספרו ציץ אליעזר חלק כ' סי' ר', וכדבריו משמע עת שמעיינים בתלמוד הירושלמי, מסכת פאה פרק א' הלכה א' בה נאמר: "רבי יוסי בשם ר' יוחנן זה שהוא אומר לשון הרע אינו אומר עד שהוא כופר בעיקר". ולכאורה נראה כי באיסור לשון הרע משולבים כל שלושת הגורמים: שפיכות דמיו של האיש שעליו נאמרו הדברים, השחתת המידות של אומר הדברים, ופגיעה בכבוד האדם ובצלם אלוקים שלו, עת שהדברים מתקבלים באוזני שומעם. ואכן, נפסק ברמב"ם הלכות דעות (פרק ז' הלכה ג'): "אמרו חכמים שלשה לשון הרע הורגת: האומרו והמקבלו, וזה שאומר עליו".

25. בדומה לכך, ראה פסקו של הרב שניאור זלמן מלאדי ב"שולחן ערוך הרב" חושן משפט הלכות נזקי גוף ונפש סעיף ד': "אסור להכות את חברו אפילו הוא נותן לו רשות להכותו, כי אין לאדם רשות על גופו כלל". בעניין זה ראה מאמרו של הרב ש. זיין "משפט שיילוק על פי ההלכה" בספרו "לאור ההלכה", והמקורות הרבים המובאים שם וכן הרב יעקב נבון "הצלת יחיד ורבים בכלל ובמלחמה בפרט" תחומין ד' 153, והמקורות הנזכרים שם בהערת שוליים 20-21). לעומת זאת, ראה "מנחת חינוך" מצווה מ"ח באות ג' "ונראה לענ"ד שזה שחיבה התורה במכה אביו ואמו או בחברו, היינו דווקא בלא רשות, אבל אם אביו ואמו או חברו אומרים לו שיכם או שיקללם אינו עובר בלאו הזה...".

ואכן, במסכת ערכין (דף ט"ו עמ' ב') מצינו כי אמירת לשון הרע אינה רק דין שבין אדם לחברו אלא יש בה פגיעה בכבוד שמים²⁶ עד כדי כך ש"אמר רבי יוחנן משום רבי יוסי בן זימרא, כל המספר לשון הרע כאילו כפר בעיקר"²⁷, ובמסכת סנהדרין (דף נ"ח עמ' ב') מצינו: "אמר רבי חנינא הסוטר לועז של ישראל כאילו סוטר לועז של שכינה".

5. ברם, לפי הסבר זה יש עדיין להבין את דברי רש"י במסכת בבא מציעא (דף נ"ח עמ' ב' דיבור המתחיל "דדש ביה") המבאר: "כבר הורגל בכך שמכנים

ואף על פי שלא מצאתי זה מפורש מכל מקום הסברה נותנת כן, כן נראה לענ"ד ברור". ואכן כך פסק הרלב"ח, ב"קונטרס הסמיכה", ק"א ד"ה "עוד אני אומר", וכן מצינו בריטב"א על מסכת בבא מציעא דף נ"א עמ' א' ד"ה רבי יהודה, הסובר כי אישה יכולה לוותר על מצוות עונה, שכן "צער הגוף ניתן למחילה". הריטב"א מביא ראיה לדבריו ממה שמצינו במסכת בבא קמא דף צ"ג עמ' א' כי אדם יכול למחול על הכאתו. בדומה לכך מצינו ב"טורי אבן" למסכת מגילה דף כ"ז עמ' א' שהביא אף הוא ראיה זו ממסכת בבא קמא. מאידך גיסא, ראה דברי הגר"פ פרלא על ספר המצוות לרס"ג חלק ב' לא תעשה מז-מח, הנוקט כי בסוגיה במסכת בבא קמא מדובר באפשרות למחול על החיוב הממוני הנובע מן ההכאה, אך לא באפשרות להרשות להכות ולצער את גופו מלכתחילה. וראה בהקשר זה דבריו של הרב שמואל ברוך ורנר (אב"ד תל אביב) במשפטי שמואל, מהדורא תנינא, סימן ל"ט.

26. רבי יעקב בעל הטורים בפירושו על הפסוק "לא תלך רכיל בעמך" מדגיש בהקשר זה כי המילה "בעמך" נכתבה בתורה "מלא יו", שהרכיל עובר בעשרת הדברות". ללמדך כי אין המדובר בעקרון הנוגע רק לחלק אחד מן הדיברות העוסק במצוות שבין אדם לחברו, אלא בעקרון הכלול מעשר הדברות הכוללות גם מצוות שבין אדם למקום.

27. הגמרא ממשיכה ומציינת שם "אמר ריש לקיש כל המספר לשון הרע מגדיל עוונות עד לשמים" ומבאר המהר"ל בנתיב הלשון פרק ט כי מדובר במי שאומר לשון הרע על המתים. לכאורה, איזו פגיעה יש בכבוד האדם או בערך החיים, כאשר אומרים לשון הרע על מת? אין זאת אלא כי לשון הרע פוגעת בצלם האדם, וצלם אדם יש גם למי שמת. אדרבה, החובה לקבור אדם ללא שיהיו נובעת מהיותו נברא בצלם. (ר' דברים כ"א כג'). ור' דבריו הפיפים של הרב אליהו בקשי דורון במאמרו "כבוד האדם כי נברא בצלם אלוהים" בתוך הספר כבוד האדם או השפלתו? מתח כבוד האדם בישראל, (עורכים אלוף הראבן וחן ברם, מכון ון ליר, 2000), עמ' 14.

אותו כן, ואין פניו מתלבנות, ומכל מקום - זה להכלימו מתכוון²⁸. משמע מכאן כי בהעדר כוונה לפגוע אין איסור בדבר²⁹. בדומה לכך מצינו ב"עליות דרבנו יונה" (על מסכת בבא בתרא דף ל"ט עמ' א') המבאר את דברי הגמרא כי לשון הרע הנאמרת לפני שלושה אינה לשון הרע למרות שלכאורה הדבר מבזה את חברו אף יותר, שכן "כיון שנאמרו הדברים בפני שלושה אין לדנו שאמר לגנות מאחר שאמר בפרהסיא". נמצא כי בהעדר כוונה לפגוע אין בדבר איסור. ולכאורה, מה נפקות יש בכך שהדברים נאמרו בלא כוונה לפגוע? הן עצם העובדה שיש בדברים כדי להוות שם גנאי לחברו אמורה להיות אסורה, וזאת אף אם אין לדובר כל כוונה רעה בעניין זה, כפי שראינו בדברי הראשונים לעיל. בנוסף, גם בבחינת מהותם של דברים יש להבין את מקומה של הכוונה, שהרי ראינו כי יסוד האיסור בכך שבכינוי שם יש משום פגיעה בצלם האלוקים של האדם ולכן גם אם הוא מסכים לפגיעה בשמו הטוב אין הדבר מותר³⁰. אם כן, מדוע תלוי האיסור בכוונתו הרעה של האומר? וכי אם

28. לעומת זאת ר' רמב"ם (הלכות תשובה פרק ג' הלכה י"ד) כי יש עבירות שהרגיל בהן אין לו חלק לעולם הבא ובהן "המכנה שם לחברו". מדייק ה"כסף משנה" כי הרמב"ם אינו נוקט במילים "מכנה שם רע לחברו" אלא רק כותב "מכנה שם". ומכאן מסיק ה"כסף משנה" כי הרמב"ם כתב כן לרבות מקרה של אדם שהכינוי הוא חלק משמו הנדוש "שכבר אין נראה בעיניו שם רע ולמרות כך אסור" (ור' גם רמב"ם הלכות דעות פרק ז' הלכה ד'). זאת בניגוד לשיטת רש"י הנ"ל, שלגביה מציין ה"כסף משנה" שם, נראה מדבריו שאם מדובר בכינוי שהפך לנדוש בפי הבריות ומכנה השם אינו מתכוון להכלימו - הדבר מותר "ובוחן לבבות הוא יודע". הנה כי כן, אדם הנוקב בכינוי נדוש של רעהו בלא כוונה לפגוע בו אינו עובר על איסור כלשהו לפי שיטת רש"י אך עובר על איסור לשיטת הרמב"ם. את שיטת הרמב"ם ניתן להבין בנקל, שהרי גם אם האיש אינו נפגע באופן סובייקטיבי יש בכך פגיעה בצלם האדם שבו, שהרי עסקינן בכינוי מביש והעובדה שפלוגי התרגל אליו אינה מפחיתה ממידת החומרה של התופעה.

29. בדומה לכך מצינו בספר החינוך מצוה רל"ו: "והענין הוא שאם נשמע אדם מדבר רע בחברו שלא נלך אליו ונספר לו פלוגי מדבר כך וכך, אלא אם כן תהא כוונתנו לסלק הנזקים ולהשבית ריב".

30. לעומת זאת, לפי הסברו של הרב אשר וייס שהובא בה"ש 114 לעיל כי איסור לשון הרע נעוץ בהשחתת המידות של הדובר, מובן מדוע תולה רש"י את האיסור בכוונה לכנות שם גנאי לחברו,

אין לאומר כוונה רעה מותר לומר דברים שיש בהם משום ביזוי ופגיעה בצלם?

6. שיטת רש"י לפיה אין איסור באמירת דברי גנאי בהעדר כוונה לבייש נפסקה להלכה ברמ"א על חושן משפט סימן תכ"א סעיף א' 'מי שקבל על חבירו שמסרו או גנב לו וכיו"ב, אף על פי שלא יכול לברר עליו מכל מקום פטור דהרי לא כיוון לביישו"³¹. ברם, שהדברים הללו מתייחסים לזעקתו של אדם שנפגע ופונה לבית הדין לבקש סעד. במקרה זה, מובן אכן כי הדברים אינם עולים כדי לשון הרע. אך לכאורה אין להשוות זאת עם דברים שאדם משיח לפי תומו ופוגע בכבוד חברו, בלא כוונה רעה אך גם בהעדר מניע מוצדק. מדוע נוקט רש"י כי לא יהיה בכך איסור למרות הפגיעה שיש בדבר בצלמו ובכבודו של האדם שאודותיו דיברו? התמיהה מתחדדת במיוחד לאור ההלכה הפסוקה ברמב"ם, עליה עמדנו לעיל, כי איסור לשון הרע אינו תלוי כלל בכוונתו של האומר? וכי חולק רש"י על הלכה זו והגיונותיה?

7. יתירה מכך, במסכת שבת (דף ל"ג עמ' ב') מצינו כי ישבו רבי יהודה ורבי יוסי ורבי שמעון, וישב יהודה בן גרים עימם. רבי יהודה שיבח את מעשי הרומאים שפיתחו את הארץ. רבי יוסי שתק. נענה רבי שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתקנו (הרומאים) - לא תקנו אלא לצורך עצמם. הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם, ונשמעו למלכות. כתוצאה מכך פסקו הרומאים כי "שמעון שגינה - יהרג", ומשום כך נאלץ רבי שמעון להסתתר במערה במשך י"ב שנה.

שהרי השחתת המידות היא פועל יוצא ישיר מכוונת מזיד, ובהעדר כוונה רעה אין בכך משום השחתת המידות.

31. מקור הדברים בשו"ת מהר"י וייל סימן קסח "ועבור האשה שתובע" את בעלה ובייש אותה וכו'. כת' מהר"ם ממירזבורק בנימוקי שלו וז"ל הקובל על חבירו שהלשין אותו או שגנב לו הואיל ובלשון קבלה הוא אין עונש בדבר עכ"ל. מ"מ נר' לי דהאשה תקבל דכוונת' לא היית' לבייש".

ביחס לדברים אלה מבאר רש"י שם, כי יהודה "סיפר דבריהם - לתלמידים או לאביו ואמו, ולא להשמיען למלכות, ונשמעו על ידו למלכות".

כלומר, יהודה לא התכוון לפגוע או להלשין למלכות, אלא דיבר עם אביו ואמו או עם תלמידיו, כמסיח לפי תומו, ואיתרע הגורל שהדברים נשמעו למלכות. מדברי רש"י אלו עולה לכאורה כי גם אם אדם אינו מתכוון כלל להזיק יש בכך משום לשון הרע³². בהתאם לכך, מתחדד הקושי להבין את שיטת רש"י לפיה עולה לכאורה כי מי שאינו מתכוון לפגוע בחברו עת שהוא מכנהו בכינוי גנאי, אינו עובר על איסור³³.

32. ואכן, ה"חפץ חיים" (הלכות לשון הרע כלל ד' באר מים חיים ס"ק א') מבהיר כי כך עולה מביאורו של רש"י לסוגיה זו שיהודה בן גרים לא התכוון ח"ו לגנות בזה לרבי שמעון בר יוחאי, רק לפי תומו סיפר בזה בביתו, וממילא נתוודע אחר כך, והוא הדין בכל כיוצא בזה". ה"חפץ חיים" מביא ראיה למסקנה זו גם מדברי הרמב"ם בהלכות דעות פרק ז' הלכה ה', שפסק "והמספר דברים שגורמים אם נשמעו איש מפי איש להזיק לו בגופו או בממונו או להצר לו או להפחידו, הרי זה לשון הרע". ומבאר ה"חפץ חיים": "וכוונת הרמב"ם, אפילו אם אין כוונתו לגנותו בזה, וכמו שהביא ה"כסף משנה" שם מקור לדברי הגמרא ממעשהו של יהודה בן גרים.

33. נראה לכאורה כי ניתן היה ליישב את הסתירה בין דברי רש"י במסכת בבא מציעא לבין דבריו במסכת שבת בכך שדברי יהודה בן גרים מובאים במסכת שבת כדברי לשון הרע מכיוון שהם הסבו נזק, לעומת כינוי אדם בשם שהורגלו בו הרבים, שאינו גורם נזק. (בהתאם לכך גם יוסבר כי במקרה של מעשה מרים בו נגרם נזק לדמותו של משה שהשווה לשאר הנביאים תוך הקטנת הדמות והקומה של גדול הנביאים). ואכן, ב"חפץ חיים" שם, מובהר כי ההלכה האוסרת ביזוי הזולת גם אם אין בכך כוונה רעה נובעת מהנזק שהדבר מסב, ובלשונו: "דבר כזה אם יתפרסם בפני ההמון יכול להיות סיבה להזיק לו בממונו או על כל פנים להצר לו". גם הסברה נותנת כי דברים שלא גרמו נזק ולא נבעו מכוונה רעה אינם דברי לשון הרע, שהרי נעדר מהם הן הגורם האוביקטיבי (נזק) והן הגורם הסוביקטיבי (כוונה רעה). ברם, אם יסודו של איסור לשון הרע נעוץ בפגיעה בצלם האדם ובדמותו, הרי שיש מקום לאסור זאת גם אם אין כוונה רעה, כפי שמצינו שדברי מרים אודות משה נחשבו ללשון הרע אף בהעדר כוונה רעה. מאידך, יושם אל לב כי הרמב"ם בהלכות דעות פרק ז' הלכה ד' אוסר לספר לשון הרע דרך שחוק וקלות ראש והדבר אינו מותל כלל בכך שנגרם נזק. גרימת נזק מופיעה שם בהלכה נפרדת (הלכה ה' העוסקת בדברים "שגורמים אם נשמעו איש מפי איש להזיק לו בגופו או בממונו או להצר לו או להפחידו" וזאת כדי לומר כי דבר הנאמר בפני

8. סוגיית איסור לשון הרע מעוררת קושי נוסף במישור הכוונה. מחד גיסא, הלכה פסוקה היא, שאיסור לשון הרע הוא ערך שאין לו מחיר כלכלי, וגם אם אדם ניצב בפני חשש כי יפטרו אותו מעבודתו והוא יאבד את פרנסתו אסור לו לעבור על האיסור.³⁴ בהתאם להלכה זו פסק החפץ חיים³⁵ כי "אם נעשה דבר שלא כהוגן ובא ראובן ושאל לשמעון מי עשה את הדבר הזה? אפילו אם הוא מבין שראובן חושדו בזה, אסור לו לגלות מי שעשה את הדבר, אף אם ראה בעצמו (מי עשה כן) רק ישיב אני לא עשיתי את הדבר"³⁶ ... וכל זה שכתבנו הוא מצד הדין, אבל ראוי לבעל נפש שיעשה לפניו משורת הדין ולא ישמיט את עצמו מזה במקום שיכול להיות שיתוודה לפני השואל ויתבייש פלוני על ידי זה, ויותר מזה מצינו בסנהדרין בנוגע לכמה תנאים שהטילו על עצמם האשמה כדי שלא יודע מיהו החוטא³⁷, וכן מובא בספר חסידים סימן

שלושה אינו אסור גם אם הוא גורם נזק). משמע כי גם דברים שאינם מסכים נזק אסורים אף אם נאמרו מתוך קלות ראש גרידא. העדר הכוונה לפגוע ע"י אמירתם אינה גורעת מחומרת האיסור.

34. רבי ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים, הלכות לשון הרע כלל' באות ו': "אפילו אם הוא רואה, שאם הוא ירגיל עצמו במידה הזאת שלא לספר לעולם בגנותו של ישראל וכדומה מדיבורים האסורים, יסובב לו (יגרם לו) הפסד גדול בענין פרנסתו, כגון שהוא תחת רשות אחרים והם אנשים שאין בהם ריח תורה, וידוע הוא שבעונותינו הרבים אנשים כאלו הם פרוצים מאוד בזה העוון החמור, עד שאם יראו את מי שאין פיו פתוח כל כך כמותם, יחזיקו אותו לשוטה ופתי, ועל ידי זה יסלקוהו ממשמרתו ולא יהיה לו במה לפרנס את בני ביתו, אף על פי כן אסור ככל שאר איסורי לא תעשה, שמחויב ליתן כל אשר לו, ולא לעבור עליהם כמבואר ביורה דעה (בסימן קנ"ז סעיף א' בהגהה)".

35. שם, כלל י' באות י"ז.

36. מקור הדברים במסכת בבא בתרא דף קס"ד עמ' ב' ביחס לשטר מקושר שרבי שאל את רבי שמעון מי עשה אותו ונענה כי לא הוא שכתב אותו אלא אחר שבשמו נקב. אמר לו על כך רבי 'חדל לך מלשון הרע זה' ומבאר הרשב"ם כי 'לא היה לך להטיל האשמה עלי, היה לך לומר "אני לא כתבתי"'

37. סנהדרין דף י"א עמ' א'. שם מצינו כי רבן גמליאל שאל מי עלה בלי רשותו לעליית הגג ששם לימד תורה למוזמנים בלבד, ושמואל לקח על עצמו את הדבר הגמרא מציינת כי שמואל לא עשה זאת, אך לקח על עצמו את האחריות למעשה, כדי שלא יבוש מי שעשה כן. בדומה לכך מצינו כי מישהו אכל שום ורבי אמר מי שריחו נודף ייצא! עמד רבי חייא ויצא. עמדו כולם ויצאו. למחרת

כ"ב 'ואם הוא בחבורת בני אדם ונעשה דבר אחד שלא כהוגן ולא נודע מיהו החוטא צריך שיאמר אני הוא שחטאתי אף על פי שלא חטא'³⁸.

הרב משה פיינשטיין³⁹ אף פסק כי מורה אינו רשאי לבקש מתלמידיו כי יודיעו לו מיהו אשר עשה מעשה לא ראוי, והעובדה שכוונתו לחנך את הילדים אינה מתירה לו לחייב אותם לומר לשון הרע על זולתם.

9. מאידך גיסא, מצינו כי בפסוק שבו נקבע האיסור על לשון הרע נאמר (ויקרא י"ט, ט"ז) "לא תלך רכיל בעמך - לא תעמוד על דם רעך". ומבואר במפרשים כי אמירה שתכליתה להועיל לזולת אינה בגדר לשון הרע והיא

שאל רבי שמעון בנו של רבי את רבי חייא מדוע ציער את אביו? השיב לו רבי חייא כי לא עלה חלילה על דעתו לעשות כדבר הזה, אלא שהודה כדי שאחר לא יבוש. והוא למד לעשות כן מרבי מאיר, לגביו שנינו בבריתא: "מעשה באשה אחת שבאה לבית מדרשו של רבי מאיר, אמרה לו: רבי, אחד מכם קדשני בביאה. עמד רבי מאיר וכתב לה גט כריתות, ונתן לה, עמדו כולם כתבו ונתנו לה". ומקור הדברים מן האמור בספר עזרא (פרק י') בו הודה "ויען שכניה בן יחיאל מבני עילם ויאמר לעזרא אנחנו מעלנו באלוקינו ונשב נשים נכריות מעמי הארץ ועתה יש מקוה לישראל על זאת". ושכניה בן יחיאל למד זאת מיהושע בן נון לגביו מצינו (יהושע ז') "ויאמר ה' אל יהושע קום לך למה זה אתה נפל על פניך חטא ישראל. אמר לפניו: ריבונו של עולם, מי חטא? אמר לו: וכי דיילטור (דובר לשון הרע) אני לך? הטל גורלות, ויש אומרים כי מקור הדברים ממש רבנו...".

38. כמו כן ראה ספר חסידים באות ש"ל, המציין כי מקום שבו נתנו מקופת העיר צדקה לעניים, והקהל תמה להיכן נעלמו מעות הצדקה, אין לבייש את העני על ידי מסירת שמו אלא "מוטב לגבאי שילבינו את פניו ואל יתבייש העני". ואכן ככלל איש ציבור אין לו לחוש לכבודו, ועל דעת כן התמנה, כפי שנפסק ב'שולחן ערוך' יורה דעה בסימן רנ"ז בסעיף ז' כי "גבאי צדקה אם יחרפוהו העניים אין לו לחוש - כי יותר זכותו גדול". ואולם, בשו"ת "שמע אברהם" (לרבי אברהם בנו של ר' חיים פלג' סימן מ"ח) מובהר כי דברי ספר חסידים הללו מתייחסים למקרה שאדם מצוי בתוך ציבור וחושדים בכולם. במקרה זה, מוטל על אדם להסיר את החשד מן הכלל על ידי כך שיטול את האשמה על עצמו "אבל כשחשדו אותו בלבד והוא מגלה שאינו הוא כי אם חברו - יהיה מותר כיוון שהוא בד בבד, ודמו של חברו אינו סמוק מדמו שלו".

39. הרב משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה יורה דעה, ב', סימן ק"ג.

מותרת. אדרבה, באי אמירתה יש משום עבירה של "לא תעמוד על דם רעך"⁴⁰. באיסור זה של לא תעמוד על דם רעך נכלל גם ההיבט הממוני ואסור לכבוש עדות שיש בה כדי להציל ממון חברו⁴¹. אדם מחויב להעיד לטובת חברו אף כאשר איש אינו מבקש ממנו לעשות כן⁴². יתרה מכך, כל דיבור שתכליתו להסב תועלת ולהזהיר את הבריות מותר הוא, אף שיש בו אמירת דברים שיש בהם גנאי על חברו. כך, למשל, מותר לאדם למסור מידע כי אין להשתדך עם פלוני או לעשות עמו עסק כאשר ברור הדבר שמדובר באדם עם תכונות שליליות העלולות להסב נזק למי שיתקשר עמו⁴³. כמו כן, בהתאם להלכה

40. ור' באור החיים שם, המבאר: "לצד שצווה על הרכילות התנה בו שלא יעמוד על דם רעך, שאם ראה כת אחת שרוצים לרצוח, חייב להודיעו לבעל דבר כדי שיציל נפשו, ולא יאמר הרי זה רכילות. הא למדת שאם לא גילה אוזן חברו והרגוהו בטל אזהרת לא תעמוד וגו'. וצא ולמד ממעשה גדליה בן אחיקם (ירמי' מ) שגילו לו (כי מתכוונים להרגו) וכשלא חש היה מה שהיה".

41. ספר החינוך סימן רמ"ד "ועוד כללו רבותינו ז"ל באזהרה זו שלא לכבוש עדות כדי שלא יאבד חברו ממון, וכן הוא אומר בסיפרא, מנין שאם יודע לו עדות שאינו ראוי לשתוק עליה, שנאמר לא תעמוד על דם רעך". בדומה לכך ר' ספר המצוות לרמב"ם, מצוות לא תעשה רצ"ו "ובאה האזהרה באומרו לא תעמוד על דם רעך, וכבר אמרו שמי שיכבוש עדות תכלהו גם כן זאת האזהרה כי הוא רואה ממון חברו אבד הוא יכול להחזירו אליו באומרו האמת". בגמרא במסכת בבא קמא דף נ"ו ע"ב 'מצניו כי היודע עדות לחברו ואינו מעיד לו עובר על איסור מדיני שמים ומבהירה הגמרא כי כאשר יש שני אנשים שבידיהם עדות קבילה הרי שההימנעות ממסירת עדות עולה כדי איסור תודה של "אם לא יגיד ונשא עונו". האיסור מדיני שמים מתייחס למקרה של עד אחד. אכן ראינו לעיל (הע"ש 100) כי אדם מחויב להימנע ממסירת עדות שאינה קבילה על פי דיני הראיות. ברם, במקרה דנא מבואר ברשב"ם כי אין בכך איסור שכן יש תועלת בעדותו של עד זה לחייבו שבועה, ושם יימנע אותו אדם מלהישבע לשקר ועקב כך ישלם את חובו.

42. שו"ת משכנות יעקב, חושן משפט, ב' סימן י"ב.

43. הרב ישראל איסרלין, פתחי תשובה, סימן קנ"ו: "כל הספרי מוסר הרעישו את העולם על עוון לשון הרע, ואנכי מרעיש העולם להיפוך על עוון גדול מזה וגם הוא מצוי יותר, והוא מניעת עצמו מלדבר במקום הנצרך להציל העשוק מיד עושקו, דרך משל במי שראה באחד שהוא אורב על חברו בערמה על הדרך במדבר להרגו, או שראה מחתרת בלילה בביתו או בחנותו היתכן שימנע מלהודיע לחבירו שיזהר ממנו משום איסור לשון הרע? הלא עונו גדול מנשוא שעובר על לא תעמוד על דם רעך,

זו, פסק הרב אונטרמן כי מותר לרואה חשבון לספר לחברי הנהלה על מעילה של מנהל בכספי חברה⁴⁴. הרב עובדיה יוסף פסק כי מותר לרופא להודיע למשרד הרישוי כי מטופל שלו חולה במחלה סמויה שאינה מתגלית בבדיקת רופא רגילה, כגון מחלת הנפילה, וזאת כדי שלא יתנו רשיון לאדם שיסכן את הבריות⁴⁵. דברים דומים אודות חובתו של רופא למנוע נזק לרבים, ע"י מסירת מידע אודות חולה, פסק הרב וולדנברג⁴⁶. הראשונים מבארים כי אין איסור לומר דברים שתכליתם להגן על זכויות ממוניות, לרבות דיבור של אדם שנועד להגן על זכויותיו שלו. כך, למשל, מצינו בדברי המאירי על מסכת בבא בתרא (דף ל"ט עמ' א'), כי מותר לאדם למחות בפני שניים ולציין בפניהם כי קרקע מסוימת היא שלו "אף על פי שיש כאן קצת לשון הרע שאומר עליו (על מחזיק הקרקע) שגולן הוא, הואיל ועסקי ממון הם, ולא לכוונת לשון הרע נאמר, אלא לענין עדות - אינם מוזהרים על כך"⁴⁷.

10. הנה כי כן, מצד אחד, רואים אנו כי האיסור הוא מוחלט ואין לו מחיר

וכן בענין ממון הוא בכלל השבת אבידה. ועתה מה לי חותר במחתרת או שרואה משרתיו גונבים אותו בסתר או שותפו גנב דעתו בעסק או שחבירו מטעהו במקח וממכר או שלוח מעות והוא גברא דלא פרענא הוא, וכן בעניני שידוך והוא יודע שהוא איש רע ובליעל ורע להתחתן עמו, כולן בכלל השבת אבידת גופו וממונו וכו'.

44. הרב א.י. אונטרמן "מצוות פיקוח נפש וגדריה" התורה והמדינה, ט-י עמ' כ"ג ומביא לעניין זה את

דבריו של הרב ש. קושליץ בספרו נתיבות שמואל, חלק א', נתיב ט'.

45. הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחווה דעת, חלק ד' סימן ס'.

46. הרב אליעזר יהודה וולדנברג שו"ת ציץ אליעזר חלק ט"ו סימן י"ג.

47. הרשב"ם על מסכת בבא בתרא דף ל"ט עמ' ב' דיבור המתחיל "ומאן דה אמר בפני ג' אית ליה

דרבה בר רב הונא", מביא את דברי המפרשים כי במחאה יש איסור לשון הרע ודוחה את דבריהם בצינו כי אין הדבר דומה ללשון הרע כלל ועיקר משום שתכלית הדברים להגיע לאוזניו של מחזיק "ומצווה היא לומר לו כדי שייזהר בשטרו. ולכך תיקנו למערער שימחה בפני עדים כדי שיוציאו את הקול". מדברים אלה משמע כי ההיתר לומר את הדברים אינו נעוץ בכך שאין בהם כוונת לשון הרע אלא באשר יש בהם תועלת להזהיר אדם שישמור את שטרו.

כלכלי, עד כי אדם מצווה להימנע מאמירת לשון הרע גם אם הדבר כרוך באובדן מקור מחייתו. מצד שני רואים אנו, כי מותר לו לאדם לומר דברים, אם אין כוונה רעה לאומרם, אלא תכליתם להגן על תועלתו של חברו, ואף על תועלתו הכלכלית שלו עצמו. נשאלת השאלה, הכיצד דרות שתי ההלכות הללו זו עם זו?

יתרה מכך, הדברים קשים הם גם במישור המהותי, שהרי ראינו כי הדיבור בגנות הזולת כמוהו כשפיכת דמו. הכיצד ניתן אפוא להתיר שפיכות דמים שכזו רק מכיון שיש בה תועלת כלכלית למאן דהו?

11. תשובה לשאלה זו עולה מדברי ה"חפץ חיים"⁴⁸ כי ההגדרה של לשון הרע מתייחסת לדיבור של גנאי. לעומת זאת, דיבור לתועלת כלל אינו מוגדר כלשון הרע. לאמור, כאשר אדם אומר דיבור של גנאי אודות זולתו ואין בדיבור זה שום דבר חיובי, הרי שהדבר אסור גם אם המניע לאותו דיבור הוא הרצון להגן על פרנסתו שלו ולמנוע את פיטוריו. לאיסור לומר דיבור של גנאי על הזולת אין מחיר כלכלי. לעומת זאת, כאשר עסקינן בדיבור שתכליתו לגרום תועלת, הרי שמלכתחילה אין הוא מוגדר כדיבור אסור ואינו מהווה לשון הרע.

יובהר, דיבור של גנאי הנאמר ע"י אדם החושש שמא יפטרו אותו אם לא ידבר אינו דיבור של תועלת, שהרי בדיבור עצמו אין כל תועלת אלא רק גנאי על חברו. המניע לדיבור הוא הרצון של האומר להפיס את דעתו של השומע כך שלא יפטר אותו אבל הדיבור עצמו הוא דיבור טהור של לשון הרע. לעומת זאת, דיבור שבו עצמו יש תועלת, כגון עדות או מידע בדבר נזק העלול להיגרם למישהו, אינו נחשב מלכתחילה לפעולת היזק אלא לפעולת הצלה.

משל למה הדבר דומה? אדם ההורג את זולתו, ועושה כן מכיוון שיש לו אינטרס להגן על חייו שלו (המאוימים ע"י צד ג'). במקרה זה בפנינו רוצח

48. "חפץ חיים", הלכות לשון הרע, כלל י', אות ד'.

גמור והמניע הכשר שלו אינו מתיר לו לעשות כן, שהרי רציחה היא מן העבירות של ייהרג ובל יעבור. לעומת זאת, אדם שהורג את חברו מתוך הגנה עצמית, אינו נחשב לרוצח מלכתחילה, באשר הפעולה הזו עצמה היא פעולת הצלה ולא פעולת הריגה. אין זו פעולה אסורה שרק מניעה מותרים הם, אלא פעולה מותרת שתוצאתה המידית היא תועלת.

ההבחנה היא אפוא בין פעולה שבה עצמה אין כל תועלת ורק מניעה ותוצאתה העקיפה נעלים הם, המוגדרת כ"לשון הרע", לבין פעולה שבה עצמה יש תועלת, בבחינת סתירה שהיא עצמה בנין, ואשר על כן אינה מוגדרת מלכתחילה כ"לשון הרע".

12. הסבר זה עשוי ליישב גם את הקושי המהותי שהעלינו לעיל, כיצד מתירים "לשפוך דם" ולפגוע בשם טוב של אדם משיקולי תועלת כלכלית? זאת מכיוון שעקרון דומה מצינו לגבי דיני נפשות עצמם. מחד גיסא הכלל הוא ש"אין דוחים נפש מפני נפש" ואין להסגיר אדם אחד כדי להחיות אדם אחר, או אף עיר שלמה⁴⁹. מאידך גיסא, רואים אנו כי כאשר פלוני רודף אחר חברו להרגו, פוסק הרמב"ם כי אין לחוס על נפש הרודף ויש להרגו נפש כדי להציל את הנרדף⁵⁰. לכאורה, כאשר יש התנגשות קיומית בין נפשו של רודף לנפשו של נרדף לא היה מקום להתיר לצד ג' להרוג את הרודף ולהעדיף נפש מפני נפש⁵¹. אין זאת אלא, שההיתר להרוג את הרודף נובע מכך שהתורה

49. לכן נפסקה ההלכה ברמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה' הלכה ה': "נשים שאמרו להם עובדי כוכבים תנו לנו אחת מכן ונטמא אותה ואם לאו נטמא את כולכן יטמאו כולן ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל, וכן אם אמרו להם עובדי כוכבים תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כולכם, יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל".

50. רמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכה ט'.

51. ואכן, זו ההלכה שנפסקה ברמב"ם שם, ביחס לעובר שהוציא את ראשו, שאסור להרגו אף שהרמב"ם מגדירו כרודף אחר חייה של אמו, שכן אין דוחים נפש מפני נפש. להבנת פסקו זה של הרמב"ם, שיש בו לכאורה סתירה בין ההנמקה האמורה לגבי עובר שלא הוציא ראשו לבין האמור

מגדירה את דמו של הרודף כמותר. במקרה זה, אין כאן "נפש מול נפש", שהרי נפשו של הרודף כמי שאינה.

הוא הדין ביחס לדיני לשון הרע. לכאורה, תמהנו, באשר גם באמירת לשון הרע לתועלת בפנינו ערכים מתנגשים: פגיעה בשמו הטוב של אדם והלבנת פניו שכמוה כרציחה - אל מול התועלת של הצלת הניזוק. במקרה שכזה, אין את ההיתר של רודף המגדיר את דמו של הנרדף כמותר, ואם כן מה מתיר את שפיכת דמו של האדם שעליו אומרים לשון הרע? אין זאת אלא שאמירה שכזו כלל אינה נופלת לגדרי לשון הרע מלכתחילה, באשר צורת הדיבור שנאסרה היא רק דיבור של גנאי ואילו דיבור של תועלת אינו נכלל בכך. ממילא, כפי שלגבי רודף אין בפנינו קונפליקט בין נפש לנפש, באשר נפש הרודף כמי שאינה, כך גם דיבור לתועלת אינו מעורר קונפליקט בין ערכים, באשר מלכתחילה דיבור של תועלת אינו נכלל בגדר האיסור. קרי, מה שנכלל בגדר "לא תעמוד על דם רעך" לא נכלל מלכתחילה בגדר "לא תלך רכיל בעמך" ושני הציוויים הללו נאמרו בתורה בצוותא חדא, כיוון שהאיסור של הליכת רכיל מסויג מלכתחילה באופן שאינו חל על אמירה שתכליתה להועיל.

13. ברם, שבהתאם לדרך הילוך זו המגדירה את הדיבור לתועלת כדיבור שאין בו מעשה איסור, היה מן הדין שיהא היתר בדבר גם אם האומר אינו מתכוון לתועלת שבדברים אלא לנזק שבהם, שהרי מי שעושה פעולה שאינה אסורה, מה נפקא מינא יש בכך שכוונתו אינה טהורה?⁵² הן בסופו של יום

לגבי עובר שהוציא את ראשו ר' הרב חיים הלוי סולובייצקי, חידושי רבנו חיים הלוי, על הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק א' הלכה ט'. לעיון והרחבה בעניין זה ר' א. וינרוט, החיים בהלכה (פלדהיים, תש"ע), פרק ה'.

52. ר' רבי חיים בן עטר, "אור החיים" על בראשית פרק נ פסוק כ', בו משיב יוסף לאחים כי על אף שהם חשבו להרע לו, אין בלבו עליהם שהרי התגלגלו הדברים לתועלת "והאלוקים חשבה לטובה". ר' חיים בן עטר מבהיר "והרי זה דומה למתכוון להשקות חבירו כוס מות והשקהו כוס יין שאינו מתחייב כלום והרי הם פטורים וזכאים גם בדיני שמים".

לא עשה כל מעשה אסור. אדרבה, הוא הגן על אדם מפני שותפות עם רמאי או מפני שידוך עם אדם שאינו ראוי, והעובדה שהתענג על דברי הלשון הרע שאמר לשם כך אינה גורעת מן הצורך לומר את הדברים ומן ההצלה שהיה בהם למי שנאמרו לו⁵³. ועל אף זאת, מצינו בפסקו של ה"פתחי תשובה"⁵⁴ כי הדיבור לתועלת מותר רק אם לא נעשה מתוך כוונה לפגוע במי שנאמרו עליו דברי לשון הרע. ובלשונו "והכלל בזה שהדבר מסור ללב, אם כוונתו לרעת האחד הוא לשון הרע. אבל אם כוונתו לטובת השני להצילו ולשומרו הוא מצווה רבה". בדומה לכך, פסק ה"חפץ חיים"⁵⁵ ביחס לאיסור רכילות כי ישנם חמישה תנאים לומר לשון הרע לתועלת, והתנאי השלישי הוא "שיכוון רק לתועלת, דהיינו לסלק הנזקים מזה ולא מצד שנאה על שכנגדו". כמו כן פסק ה"חפץ חיים" ביחס לאיסור לשון הרע⁵⁶ כי תנאי לאמירת לשון הרע לתועלת היא "שיכוון לתועלת ולא ליהנות חס ושלום מהפגם שהוא נותן בחברו ולא מצד שנאה שיש לו עליו מכבר"⁵⁷.

53. בדומה לכך נראה לכאורה כי מי שהורג את הרודף ויש בלבו על הרודף - אינו חייב באיסור רציחה, שהרי פעולת הריגת הרודף אינה מעשה אסור. להפך, יש לראותה כהצלה ולא כרצח ומניע אסור למעשה מותר אינו הופכו לאסור.

54. הרב ישראל איסרלין, פתחי תשובה, סימן קנ"ו. הרב אליעזר יהודה וולדנברג שו"ת ציץ אליעזר חלק ט"ו סימן י"ג, מביא דברים אלה ומציין כי ההיתר לדבר לתועלת מותנה בכך "שכל הכוונה תהא לא להזיק לו כי אם לטובת השני ולטובת הכלל להצילם ולשמרם שאז מקיים עוד ע"י כך מצוה רבה שאין ערוך לה".

55. "חפץ חיים", הלכות רכילות, כלל ט'.

56. "חפץ חיים" הלכות לשון הרע, כלל י'.

57. ה"חפץ חיים" מציין בהקשר זה כי הדברים הם בגדר "מילתא דמסתברא" (דבר המסתבר ומחויב מכח הסברה), שהרי מפורש בכמה מקומות בספרי חז"ל כי הקב"ה קוצף על עובדי כוכבים המרעים לישראל על אף שהרעה מגיעה בהכרח בדין ובמשפט, כמתחייב מעקרונות של שכר ועונש, ואדרבה יש בה משום תועלת שכן על ידי כך מתמרקים העוונות ונהיה נקיים לעתיד לבוא. "עם כל זה, ייענשו אח"כ עובדי הכוכבים בעונש גדול מפני שהם אינם מכוונים לתועלת רק מצד שנאה ושמחים

על שאלה זו עמד הרב אשר וייס⁵⁸ שתמה: "ועיין ב"חפץ חיים" שכתב שהיתר לשון הרע לתועלת אינו מתכוון לדבר סרה בחברו. אבל כשמתכוון לדבר לשון הרע - אסור. ועוד כתב שם, שאם מדבר בגנות החוטא והוא עצמו אינו מנוקה מעוון אין כאן היתר. ושתי הלכות אלה לכאורה אין להן פשר, כי אם התועלת היא המתירה לדבר לשון הרע, מה לנו ולכוונתו? ומה לנו אם צדיק הוא או רשע?".

14. נראה לכאורה כי יש הסבר לדברים לאחר העיון בדברי ה"חזון איש"⁵⁹ שנאמרו לגבי דיני נפשות, אשר כאמור בפתח הדברים לעיל, דיני לשון הרע מושווים להם. ה"חזון איש" דן במקרה של חץ שהועף ומסכן כמה אנשים ואדם מבקש להסיטו ממקום מעופו כך שיפגע באדם בודד ולא ברבים, שייפגעו אם יוותר החץ בנתיבו המקורי. ה"חזון איש" מציין את ההלכה הפסוקה ברמב"ם, לפיה "אין דוחים נפש מפני נפש" ואסור לקבוצת אנשים למסור להריגה את היחיד עבור הרבים⁶⁰ אך הוא מציין כי דין זה נקבע מכיוון

בצרתנו". מכאן, כי גם מי שאומר דברים שיש בהם תועלת ואשר מותר לאומרם נענש על הכוונה הרעה שהייתה לו בכך.

58. הרב אשר וייס, מנחת אשר, פרשת קדושים, סימן מ"א המוקדש לדין "באיסור לשון הרע ורכילות", באות ג'. הרב וייס מיישב שם את השאלה האמורה באומרו "ולעניות דעתי מוכח מזה שיסוד איסור לשון הרע הוא משום תורת המידות". כלומר, גם אם בדברים יש תועלת, הרי שהם אסורים מכיוון שהאומר משחית את מידותיו כאשר כוונתו להרע. ברם, שהסבר זה אינו מספק לכאורה שהרי אם בפנינו אדם העלול להינזק (כגון בחזרה העלולה להשתדך עם בחור חולה נפש) מובן שמוטלת מצווה של ממש לומר את הדברים כדי להציל מן הנזק האמור, כפי שראינו בדברי ה"פתחי תשובה" בה"ש 133 לעיל. הכיצד יתכן אפוא שהדבר יהא אסור רק מכיוון שכוונת האומר אינה טהורה? וכי מעשה מצווה הופך לאסור כשהכוונה אינה טהורה? נראה לכאורה כי על אף השחתת המידות זהו מעשה שמן ההכרח לעשותו ומצווה היא שהדברים יאמרו! כדי להציל את הניזוק מנזק. וקשה לומר כי מעשה שיש מצווה והכרח לעשותו, עדיין עולה כדי איסור רק מכיוון שכוונתו הייתה רעה.

59. הרב אברהם ישעיהו קרליץ, "חזון איש", על מסכת סנהדרין, סימן כ"ה.

60. רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה' הלכה ה', עליו עמדנו בהע"ש 139 לעיל.

שמסירת היחיד נחשבת לסיוע בהריגתו של אדם ואינה מוגדרת כפעולת הצלה. זאת משום שבמעשה הישיר יש הריגה ואין בו כל הצלה, אף שבדרך גרמא נגרמת מזה הצלה. לעומת זאת, הטיית חץ ממסלולו מותרת היא מכיוון ש"היא בעיקרה פעולת הצלה ואינה קשורה כלל בהריגת היחיד שבצד האחר, רק עכשיו במקרה נמצא בצד האחר נפש מישראל. ואחר שבצד זה ייהרגו נפשות רב ובצד זה נפש של אחד אפשר שיש לנו להשתדל למעט אבידת ישראל ככל שאפשר".

כלומר, מעשה עבירה לא יכול במהותו להיות בגדר של השתדלות מותרת, ומסירת אדם למיתה היא פעולה שאין בה כשלעצמה כדי להציל ועל כן היא אסורה גם אם המטרה היא להציל רבים. אין כל היתר להרוג אדם ולהקריבו על מזבח הזולת אף כשמדובר ביחיד מול רבים. לעומת זאת, לאחר שאחרים ירו את החץ, מעשה ההסטה של החץ אינו פעולת הריגה אלא פעולת הצלה מובהקת שמותר לנקוט בה גם אם ייגרם על ידי זה מיתה לאחר, שכן מהות הפעולה היא להציל את אלה שהחץ כוון לעברם. אכן התוצאה ההכרחית שתגרום כתוצאה ממעשה זה תהיה כי האנשים שאליהם הוטת החץ ימותו עקב פעולה זו. אבל, הגדרת המעשה נובעת ממהותו, וזאת פעולה שיש בה כשלעצמה כדי להציל את אלה שהחץ כוון מלכתחילה כנגדם. ממילא, מכיוון שהטיית חץ היא מעשה נאצל של הצלה ולא מעשה שיוגדר כהריגה, ניתן להגדירה כהשתדלות מותרת⁶¹.

15. בדומה לכך, נראה כי גם כשבאים להגדיר מעשה כפעולה שאין בה משום איסור לשון הרע יש לבחון את המעשה לא רק מבחינת התוצאה שלו, אלא גם מבחינת התכלית שלו וכוונת עושהו. ככלל, ראינו כי לשון הרע מוגדרת כפגיעה בכבוד שמים באשר פגיעה בשמו הטוב של אדם היא פגיעה בצלם

61. לענין זה ר' א. וינרוט, החיים בהלכה (פלדהיים, תש"ע), פרק ז' בעמ' 312-313.

האלוקים שבו. ביחס לפגיעה זו נקבעה ההלכה כי אין איסור בדבר כאשר עסקינן בדיבור המועל להצלת הזולת. הלכה זו היא בבחינת אמירה כי הקב"ה כביכול אינו עומד על כבודו ועל הפגיעה בצלמו מקום שבו נחוץ המעשה לשם הצלת אדם מנזק. אבל, בחינת הדברים מזווית ראייה זו ובאספקלריה זו, מלמדת כי לא ניתן לומר שכבודו של הקב"ה יהא מחול, מקום שבו הדברים נעשים מתוך כוונה להזיק. פעולה שתכליתה היזק אינה יכולה להיות מוגדרת כפעולת הצלה. מה שמשחית את מידותיו של העושה ונעשה בכוונה רעה אינו יכול לחסות תחת ההגדרה של פעולת השתדלות מותרת⁶² ומשלא ניתן להגדיר את הפעולה כפעולת הצלה הרי ששבנו למצב שבו מבקשים לדחות נפש מפני נפש ולהתיר שפיכת דמו של האיש שדובר בגנותו כדי להשיא תועלת של הזולת, והכלל הוא כי אין דוחים נפש מפני נפש. דמו של האיש שדובר בגנותו אינו סמוק פחות מדמו של האיש שאת נזקו רוצים למנוע⁶³.

62. בהקשר זה נראה כי יש הבחנה יסודית בין משפט כללי לבין עולמה של הלכה. המשפט הכללי מושגת (כדבריו של ז'אן ז'אק רוסו) על אמנה חברתית לפיה כל בני החברה מוותרים, מכללא, על חלק מחרותם האישית, מתוך מטרה לשכון בשלום זה בצד זה בבחינת "אלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו" (אבות ג', ב'). לעומת זאת, ההלכה מוסיפה לכך עיקרון יסוד נוסף, שתכליתו לשפר את האדם ולעשותו טוב ונאצל יותר, בבחינת "ועשית הישר והטוב". לעניין זה ר' א. וינרוט, צדק חברתי בהלכה, "שבתון" גליון 548, פרשת ויצא, כסלו תשע"ב והמקורות המופיעים שם.

63. ודוק, לפי הסברו של הרב וייס שהובא בה"ש 148 לעיל, יתכן היה לכאורה לומר כי דיבור לתועלת שנעשה בכוונה רעה עולה כדי עבירה על שום השחתת המידות שבו, אך את המידע מוטל יהא למסור, שהרי יש להציל את הזולת.

גישה זו מעוררת קושי שכן נמצא שיש חיוב לעשות מעשה, שיש בו איסור, הכיצד דרים החיוב וההיתר זה עם זה? מה עוד שבגמרא במסכת תמורה דף ג' עמ' ב' מצינו כי על פעולה שיש חיוב לעשותה (כגון שבועת אמת) אין איסור בעשייתה. לעומת זאת, לפי הסברנו ימצא כי לא ניתן יהא למסור אינפורמציה הנחוצה כדי להציל מפני נזק, שהרי נזק זה אינו נדחה מפני החיוב שלא לשפוך את דמו של האיש שמבקשים לדבר בגנותו.

רק מקום שבו הפעולה יכולה לחסות תחת הגדרה של פעולת הצלה, ניתן להתיר אותה. כוונה רעה מונעת הגדרה זו⁶⁴.

64. בכך מובהרת לכאורה גם שיטת רש"י במסכת בבא מציעא דף נ"ח עמ' ב' כי אדם הנוקב בכינוי של רעהו, בלא שיהא בכך עלבון (מכיוון שזהו כינוי שהוא רגיל אליו) אינו עובר על איסור כאשר הוא חף מכוונה לפגוע בזולת. במקרה זה אין הפעולה נכנסת לגדר לשון הרע, באשר אין בה פגיעה כלשהי. אכן, לכאורה אפשר לראות בכך פגיעה בצלמו של אותו אדם ובדמותו, ומשום כך מגדיר הרמב"ם את המעשה כאסור. אך לשיטת רש"י דיבור שאינו נתפס ע"י איש כפגיעה גם אינו פוגע בדמות וממילא אינו נופל לגדר האיסור. אך הקב"ה אינו מוחל על כבודו זה, אם יש כוונה להרע באמצעות כינוי זה. כוונת הזדון מונעת את האפשרות להחריג את הדיבור מגדר של לשון הרע.

